

РОЛЬ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ У РОЗВИТКУ ІНТЕГРОВАНИХ СТРУКТУР ЗА УЧАСТЮ МАЛИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ВИРОБНИКІВ

І. Яців, д. е. н., доцент

Ю. Соловей, здобувач

Львівський національний аграрний університет

© І. Яців, Ю. Соловей, 2018

<https://doi.org/10.31734/agrarecon2018.01.080>

Яців І., Соловей Ю. Роль соціального капіталу у розвитку інтегрованих структур за участю малих сільськогосподарських виробників

Розглянуто сутність соціального капіталу як особливого ресурсу, що задіяний в економічних процесах, фактора виробництва. Показано вплив соціального капіталу на розвиток створюваних малими сільськогосподарськими виробниками інтегрованих структур (обслуговуючих кооперативів, кластерів, громадських об'єднань тощо). Зазначено, що дефіцит та недосконалість соціального капіталу є одним з основних чинників, що перешкоджають розвитку таких структур.

За результатами опитування малих сільськогосподарських виробників Івано-Франківської області (фермерів, власників особистих селянських господарств) показані особливості формування в їхньому середовищі соціального капіталу та його прояву в економічних процесах за участю цих виробників. Встановлено, що обставини, які пов'язані з низьким рівнем розвитку соціального капіталу, ускладнюють реалізацію інтеграційних планів фермерів. Готовність до участі в інтеграційних структурах особистих селянських господарств є нижчою, аніж представників малого аграрного бізнесу. Показано, що серед основних проблем – брак довіри між учасниками інтеграції та в їхніх відносинах із державними інститутами, партнерами з інших галузей.

Обґрунтовані заходи організаційного, просвітницького, економічного характеру, спрямовані на забезпечення розвитку інтегрованих структур за участю малих агровиробників. Визначено зміст організаційних заходів: налагодження комунікацій між потенційними членами інтегрованого об'єднання; виявлення лідерів, спроможних очолити інтеграційний процес; створення необхідних інституційних умов. Зазначено, що заходи просвітницького характеру передбачають розповсюдження інформації про потенційні можливості інтегрованих структур і принципи їхнього функціонування. Економічна підтримка генерації й активізації соціального капіталу передбачає фінансове забезпечення відповідного процесу. Показана участь у відповідних заходах органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, громадських об'єднань, підприємницьких структур.

Ключові слова: соціальний капітал, малі сільськогосподарські виробники, особисті селянські господарства, фермерські господарства, інтегровані структури, обслуговуючі кооперативи.

Yatsiv I., Solovei Yu. Importance of social capital in development of integrated structures with participation of small agricultural producers

The article studies the essence of social capital as a particular resource, engaged in economic processes, and as a production factor. The work demonstrates impact of social capital on development of integrated structures (servicing cooperatives, clusters, public organizations, etc.), established by small agricultural producers. It is noted that deficiency and imperfection of social capital is one of the main factors, preventing development of such structures.

Considering results of interviewing of small agricultural producers of Ivano-Frankivsk region (farmers, owners of private peasant farms), the research demonstrates peculiarities of formation of social capital in their environment and its manifestation in economic processes with participation of those producers. It is proven that circumstances, which are connected with a low level of social capital development, complicate implementation of integration plans of farmers. Private peasants farms are not as ready to participation in the integration processes as representatives of small agrarian business. It is shown that some of the main problems

include lack of confidence between participants of the integration process and their relations with the state institutions, partners from other branches.

The research argues the measures of organizational, educational, economic character, focused on supply of the development of integrated structures with participation of small agrarian producers. The work defines content of organizational measures: organization of communication between potential members of integrated association; determination of the leaders, being able to manage the integration process; supply of the necessary institutional conditions. It is stressed that the measures of educational character expect distribution of the information about potential capabilities of the integrated structures and principles of their performance. Economic support for generation and activation of social capital expects financial supply of the corresponding process. The article demonstrates participation of executive authorities, local authorities, public associations and business structures in the corresponding measures.

Key words: *social capital, small agricultural producers, private peasants farms, farming enterprises, integrated structures, servicing cooperatives.*

Постановка проблеми. Малі сільсько-господарські виробники, до яких відносимо господарства населення, фермерські господарства та інші форми малих аграрних підприємств, виконують низку важливих економічних і соціальних функцій, пов'язаних із формуванням пропозиції агропродовольчої продукції, забезпеченням соціального захисту населення, розвитком сільських територій. Однак ефективність виконання цих функцій вітчизняними малими агровиробниками залишається низькою, що пов'язано насамперед із проблемами обмеженого їхнього ресурсного забезпечення. Дієвим інструментом вирішення окреслених проблем є участь відповідних суб'єктів господарювання в інтегрованих структурах – обслуговуючих кооперативах, кластерних утвореннях, громадських об'єднаннях тощо.

Попри наявність переконливих аргументів щодо доцільності й необхідності розвитку інтегрованих структур, їхнє поширення в середовищі малих виробників сільськогосподарської продукції в Україні залишається недостатнім. На створення і розвиток цих структур, окрім виробничо-економічних, справляють помітний вплив чинники соціального характеру, які визначають наявність стійких та ефективних зв'язків між учасниками об'єднань. Формування таких зв'язків, організація їхнього використання відображають відповідно процес формування і використання особливого ресурсу – соціального капіталу. Від стану останнього та його залучення до вирішення проблем

малих сільськогосподарських виробників значною мірою залежить вектор подальшого розвитку вітчизняного аграрного сектору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні основи соціального капіталу сформульовані у працях П. Бурд'є, Дж. Коулмана, Р. Патнема, А. Портнеса, Ф. Фукуями. Вони набули розвитку в науковому доробку багатьох учених, серед яких і українські економісти.

Ґрунтовне опрацювання теоретико-методологічних основ соціального капіталу та шляхів його активізації здійснили М. Лесечко та О. Сидорчук (2010), Т. Шаповаленко (2016). Вітчизняні дослідники вважають, що соціальний капітал є важливим чинником інноваційного розвитку економіки, підприємництва, відзначають ефекти його позитивного прояву (Баланда та Надрага, 2013, с. 40; Дунська та Жалдак, с. 98). Вони розглядають багатогранність прояву соціального капіталу, його властивості, приділяють увагу питанням методики дослідження його характеристик (Буркинський та Горячук, 2013, с. 70, 73-80; Заяць, 2010, с. 283; Клокар, 2015, с. 128).

У низці публікацій вітчизняних учених висвітлено зв'язок соціального капіталу з аграрним підприємництвом, розвитком сільських територій. Дослідники розглядають соціальний капітал як стимулятор розвитку аграрного бізнесу (Грицаєнко, 2017, с. 61; Мазур, 2016, с. 74), вказуючи на проблеми з його формуванням і використанням (Мазур та Шпикуляк, 2016, с. 143; Рябоконт, Шпикуляк та Пехов, 2016, с. 89). Автори

відзначають зв'язок між соціальним капіталом і формуванням кооперативних структур у сільському господарстві (Мазур та Шпикуляк, 2016, с. 144; Прокопа та Беркута, 2011, с. 194; Рябоконт, Шпикуляк та Пехов, 2016, с. 84). Однак проведені дослідження не висвітлюють усі аспекти розвитку соціального капіталу в середовищі малих сільськогосподарських виробників, його зв'язку з формуванням цими виробниками різних форм інтегрованих структур.

Постановка завдання. У нашому дослідженні ставили завдання показати роль соціального капіталу як особливого ресурсу у формуванні інтегрованих структур за участю малих сільськогосподарських виробників, обґрунтувати заходи з його генерації та активізації.

Методика дослідження та матеріали. У процесі дослідження застосовано низку загальнонаукових методів: абстрактно-логічний, індукції та дедукції – для теоретичного узагальнення результатів опрацювання сучасних теорій щодо сутності та формування соціального капіталу; аналізу та синтезу – для деталізації об'єкта дослідження, що дало змогу виокремити проблемні аспекти та обґрунтувати заходи, спрямовані на генерацію й активізацію аграрного капіталу в середовищі малих агровиробників. Використані результати анкетного опитування малих сільськогосподарських виробників для з'ясування особливостей формування в їхньому середовищі соціального капіталу та його прояву в економічних процесах за участю цих суб'єктів господарювання.

Виклад основного матеріалу. Категорію «соціальний капітал» розглядають у наукових працях не тільки економісти, а й соціологи й політологи. Через міждисциплінарний характер відсутнє її єдине визначення. Зокрема, соціолог і філософ П. Бурдьє (Bourdieu, 1983, р. 106) розглядав соціальний капітал як певну сукупність ресурсів, реальних і потенційних, які накопичуються в індивіда або групи завдяки наявності стійкої мережі більш чи менш інституційованих

відносин взаємного знайомства й визнання. Соціолог та економіст Дж. Коулман (2001, с. 124, 126) розглядає його як певний вид ресурсу, який існує тільки у взаєминах індивідів, властивий зв'язкам між ними і серед них; соціолог А. Портес (Portes, 1998, р. 7) – як накопичення зобов'язань. Натомість філософ, політолог, економіст Ф. Фукуяма (Fukuyama, 2000) трактує соціальний капітал як неформальні норми, які сприяють співпраці двох або більше осіб, а політолог Р. Патнем (Putnam, 2001) підкреслює, що немає єдиної форми соціального капіталу, слід вести мову про різноманітні його аспекти. Варто зазначити також, що окремі зарубіжні автори, зважаючи на методичні труднощі з вимірюванням характеристик соціального капіталу, висловлюють сумніви у правомірності використання такої дефініції.

У публікаціях вітчизняних економістів соціальний капітал розглядають як загальні і локальні норми та правила поведінки (Баланда та Надрага, с. 39), систему взаємовідносин між індивідами, індивідами та роботодавцями, індивідами та державою (Буковинська, 2013, с. 218), сукупність відносин, що виникають як результат певних природних процесів, економічної та громадської активності населення, розвитку об'єктів соціальної інфраструктури (Заяць, 2010, с. 283), зростання життєвого рівня населення, його громадської активності, сукупність соціально-психологічних, матеріальних та інших особистих властивостей кожної особи (Клокар, 2015, с. 130). Пропонуючи ввести в науковий обіг поняття «аграрний соціальний капітал», В. Рябоконт, О. Шпикуляк та В. Пехов трактують його як сукупність зв'язків, відносин між людьми, власності, виробничого і трудового потенціалу аграрних підприємств (2015, с. 87). Прагнучи узгодити різні підходи, дослідники розглядають соціальний капітал одночасно у різних аспектах – як ресурс і як інституційне середовище (Буркинський та Горячук, 2013, с. 69), як систему формальних і неформальних норм та зв'язки між економічними агентами, що базуються на розумінні, довірі (Шаповалова, 2016, с. 166).

Термін «капітал» у складі досліджуваної дефініції слід розглядати в широкому розумінні – як ресурс, який бере участь у виробництві, чинник виробництва. Сукупність зв'язків, відносин між економічними агентами справляє потужний вплив на способи вирішення ними існуючих проблем, досягнення поставлених цілей. Налагодження і підтримання таких зв'язків залежить від чинних у суспільстві формальних і неформальних норм, які утворюють певне інституційне середовище. Йдеться про нематеріальні ресурси, більшість з яких, за висловом Ф. Фукуями, є не менш «товарами», ніж інші форми капіталу (Fukuyama, 2000).

Основними складовими соціального капіталу як чинника в економічних моделях виступають: мережі контактів між індивідами, а отже, й економічними агентами, яких ці індивіди представляють; довіра, яка встановлюється між індивідами та проектується на поведінку відповідних економічних агентів; система формальних і неформальних норм і правил, які діють у сфері, де перетинаються інтереси економічних агентів.

Мережі міжособистісних контактів та норми, які визначають їхній зміст, можуть мати й негативний вплив на економічні процеси. Зокрема, закритий характер соціальних мереж за відсутності конкуренції гальмує інноваційний розвиток представлених у них економічних суб'єктів. Недосконалість інституційних норм призводить до корупційних дій з доволі широким спектром їхнього прояву.

Характеристики соціального капіталу позначаються на розвитку інтеграційних зв'язків у системі аграрного виробництва. Через прогалини в нормативно-правовому забезпеченні їхнього створення, низьку культуру підприємницької діяльності, тотальну недовіру до державних інститутів в Україні набули поширення «жорсткі» об'єднання, які передбачають сильну підпорядкованість керівному центру, формуються на основі концентрації власності. Йдеться насамперед про концерни, агрохолдинги,

вплив яких у вітчизняному аграрному секторі дуже помітний і продовжує посилюватися. Такі структури об'єднують чимало великих і середніх сільськогосподарських підприємств.

До «м'яких» відносимо ті форми інтеграції, в яких зберігається висока автономія, господарська самостійність суб'єктів. В аграрному секторі економіки такими виступають обслуговуючі кооперативи, агропродовольчі кластери, громадські організації. Саме в «м'яких» формах інтеграції найбільше зацікавлені малі сільськогосподарські виробники. Однак, як свідчить практика, рівень їхнього впливу на процеси в системі аграрного виробництва України залишається недостатньо вагомим. Зокрема, із-понад тисячі зареєстрованих у нашій країні сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів у 2017 році реально здійснювали господарську діяльність лише 589 і об'єднували вони до 25 тисяч осіб. Такі кооперативи створили на селі всього 1,6 тис. постійних робочих місць (Пресслужба Мінагрополітики, 2017). Статистика щодо функціонування в Україні аграрних (агропродовольчих) кластерів відсутня. Попри повідомлення про створення таких у різних регіонах, приклади участі в них малих сільгоспвиробників мають поодинокий характер.

Загальна кількість громадських об'єднань, в яких задіяні представники вітчизняного аграрного сектору, є доволі великою і продовжує зростати. Статус всеукраїнської структури має понад сотня інститутів громадянського суспільства, створених задля вирішення проблем сільського господарства і села. Окремі з них об'єднують представників малого аграрного бізнесу, найвідоміша – «Асоціація фермерів та землевласників України», яка має відділення в усіх областях країни, широко представлена на районному рівні. Цю асоціацію можна вважати наймасовішою, основною організаційною формою втілення результатів функціонування соціального капіталу в середовищі фермерських господарств. Однак далеко не всі її осередки діють успішно.

Підтвердженням цього є результати проведеного у 2017 році опитування фермерів та керівників інших малих сільськогосподарських підприємств Івано-Франківської області. Із 67 опитаних підприємців 49 респондентів (73%) зазначили, що є членами асоціації фермерів і приватних землевласників або іншої інтегрованої структури. Майже всі вони (45, або 92%) повідомили, що їм важко дати оцінку ефективності діяльності об'єднання, членами якого вони є. Відсутність бажання об'єднатися назвали дуже суттєвою проблемою, що перешкоджає розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації, 28,4% опитаних представників малого аграрного бізнесу; оцінили її як значну проблему 58,2% респондентів. Доходимо висновку, що обставини, які пов'язані з низьким рівнем розвитку соціального капіталу, помітно впливають на інтеграційні плани фермерів.

У процесі опитування представників малого аграрного бізнесу встановлено, що 58% респондентів усвідомлюють необхідність поступатися певними інтересами для спільного блага. Натомість лише 15% опитаних зазначили, що хочуть максимально зберегти свою незалежність. Отже, менталітет фермерів загалом налаштований на формування соціального середовища, яке сприятиме розвитку їхньої інтеграції.

Певну інформацію про реальний вплив соціального капіталу на формування інтегрованих структур за участю малих сільськогосподарських виробників отримали в результаті опитування голів особистих селянських господарств Івано-Франківської області. Придатні для опрацювання анкети надійшли від 103 респондентів. Відсутність лідерів, ініціативної групи як однієї з основних проблем, що перешкоджають об'єднанню селян, відзначили 35% респондентів, причому цей показник помітно варіював у розрізі окремих адміністративних районів. Доволі низькою (лише 21%) була частка опитаних, котрі через об'єднання селян хотіли би вирішувати соціальні проблеми свого села. Загалом готовність до участі в інтегрованих структурах особистих селянських

господарств є нижчою, аніж представників малого аграрного бізнесу, отже, проблеми з розвитком соціального капіталу в їхньому середовищі доволі вагомі.

Відображенням цих проблем є низька соціальна активність селян, яка проявляється в недостатньому рівні зацікавлення брати особисту участь у створенні інтегрованих структур у системі аграрного виробництва та підтримці проектів їхнього розвитку. Попри це вважаємо, соціальна пасивність не є рисою, притаманною українським селянам. Слід вести мову про низьку їхню активність у підтримці саме кооперативного руху та інших форм інтеграції. Вона, на нашу думку, пов'язана з недостатньо розкритими перевагами, які малі агровиробники можуть отримати від членства в певному об'єднанні. Причини такої ситуації – як у гіркому історичному досвіді колективізації в радянський період, розчаруванні невдачами ринкових трансформацій у 90-ті роки минулого століття, так і в недостатньо кваліфікованих і непослідовних зусиллях із пропаганди кооперативних ідей, розбудови громадських об'єднань у теперішній час.

Проблемою, без вирішення якої не можна забезпечити розвиток форм «м'якої» інтеграції в сільському господарстві, є недостатній рівень інституційної довіри малих агровиробників, які виступають носіями соціального капіталу. Йдеться про довіру між самими учасниками інтеграції, їхнє ставлення до державних інститутів, до потенційних партнерів з інших галузей економіки. Довіра в економічних процесах передбачає можливість добровільної передачі ресурсів (фізичних, фінансових, інтелектуальних та ін.) від довірителя до довіреної особи (Шаповалова, 2016, с. 104). Проблема низької довіри пов'язана з незрілістю чи несформованістю інститутів, що визначають етичні норми поведінки економічних агентів (неформальних інститутів).

Вирішення проблем, пов'язаних із незрілістю неформальних інститутів, потребує тривалого часу і значних зусиль. Їх не можна вирішити прийняттям кількох нормативних актів чи простою домовленістю

між певним колом людей. Йдеться про оздоровлення всієї системи суспільних відносин, для чого потрібні скоординовані дії державних органів, громадських структур, представників різних соціальних груп. У коротші терміни можуть бути вирішені питання, пов'язані з формуванням інших складових соціального капіталу – удосконаленням формальних інститутів, налагодженням мереж, у рамках яких здійснюються контакти між економічними агентами – малими агровиробниками. Однак і ця діяльність потребує належного методологічного і фінансового забезпечення, скоординованих зусиль усіх зацікавлених сторін.

Загалом йдеться про формування певної програми дій із забезпечення розвитку інтегрованих структур за участю малих агровиробників через генерацію й активізацію соціального капіталу. У рамках цієї програми слід передбачити заходи організаційного, просвітницького, економічного характеру.

Заходи організаційного характеру спрямовані на: налагодження комунікацій між потенційними членами інтегрованого об'єднання; виявлення лідерів, спроможних очолити інтеграційний процес (сформувати ініціативну групу зі створення кооперативу чи іншого об'єднання); створення інституційних умов для трансформації потенціалу соціального капіталу в потенціал економічного розвитку. Функція організаційної діяльності покладається на органи виконавчої влади, місцевого самоврядування, які здійснюють управління процесами в аграрному секторі. У відповідній діяльності беруть участь волонтери громадських об'єднань, представники підприємницьких структур, зацікавлених у співпраці з малими агровиробниками.

Важливий елемент організаційних заходів – виявлення мотивованих до створення інтегрованої структури господарників. На наявність таких вказують приклади неформальних об'єднань, коли кілька осіб на основі усних домовленостей уже намагаються вирішувати певні спільні проблеми. Пошук соціально активних селян, лідерів повинні

здійснювати підготовлені фахівці (представники дорадчих служб, громадських об'єднань) через анкетне опитування населення, моніторинг процесів формування об'єднаних територіальних громад, економічної діяльності малих сільськогосподарських виробників.

Трансформація соціального капіталу у чинник розвитку економічних систем передбачає залучення представників інтегрованих структур, створених за участю сільськогосподарських виробників, до вирішення проблем аграрного сектору і сільських територій. Необхідно забезпечити результативну співпрацю об'єднань із державними структурами, що мають відношення до формування й обслуговування аграрного бізнесу. Селяни повинні бути залучені до розробки і практичного втілення програм соціально-економічного розвитку області, адміністративних районів.

У багатьох невеликих сільських населених пунктах існує проблема дефіциту місця для особистого спілкування селян, що перешкоджає накопиченню соціального капіталу (Лесечко та Сидорчук, 2010, с.160-161). Тому до організаційних заходів варто віднести розвиток об'єктів соціальної інфраструктури, підтримку культурних заходів на локальному рівні.

Заходи просвітницького характеру передбачають розповсюдження інформації про потенційні можливості «м'яких» інтегрованих структур та демократичні принципи їхнього функціонування. Вони спрямовані на утвердження етичних ідей: повагу до особистості, цінування професіоналізму, компетенцій, засудження неетичних бізнесових пропозицій, турботу про екологію тощо. Інше важливе завдання – формування у населення світоглядних установок, що передбачають відхід від надмірних сподівань на державну підтримку, розуміння необхідності опиратися на власну ініціативу. Функція просвітницької діяльності покладається на органи державної влади і місцевого самоврядування, відповідальні за забезпечення соціально-економічного розвитку сільських територій. На практиці до створення нефор-

мальних інститутів активно долучаються громадські організації, духовенство.

Економічна підтримка генерації й активізації соціального капіталу передбачає фінансове забезпечення заходів, які сприяють налагодженню контактів між суб'єктами – носіями цього капіталу. Важливими інструментами гуртування й активізації сільської громади, малих агровиробників є реалізація цільових програм, окремих проектів, спрямованих на вирішення проблем села і сільського господарства. Як зазначено, створення інтегрованих структур передбачає виявлення й підготовку лідерів, спроможних консолідувати односторонніх, що також вимагає належного ресурсного забезпечення. Уже створені структури демонструватимуть стійкість і ефективність, якщо забезпечуватимуть постійні зв'язки між своїми членами в рамках реалізації передбачених статутними завданнями заходів.

Для реалізації відповідних заходів залучають ресурси з різних джерел. Традиційно значні сподівання покладаються на кошти з державного та місцевих бюджетів, що виділяються для фінансування наукових досліджень, підтримки дорадчих служб, реалізації цільових програм тощо. Для заходів соціального характеру залучають благодійні внески й пожертвування. В Україні діє чимало фондів і організацій, у тому числі зарубіжних, які надають гранти для реалізації проектів, спрямованих на підтримку соціального розвитку громад, малого бізнесу. Спостерігаємо участь у реалізації таких проектів і великих аграрних підприємств, зацікавлених у підтриманні контактів із сільськими жителями, які здають в оренду земельні паї.

Економічна складова програми дій із забезпечення розвитку інтегрованих структур через генерацію й активізацію соціального капіталу передбачає оцінку

ефективності використання вже залучених до цього процесу ресурсів. Здійснювати відповідний аналіз повинні всі структури, що виступають донорами і розпорядниками виділених коштів. За результатами аналізу визначають найперспективніші заходи та інструменти, які використовують для досягнення поставлених цілей.

Висновки та перспективи подальших наукових пошуків. Соціальний капітал є особливим ресурсом, який відображає інтенсивність, порядок і форми втілення взаємовідносин між індивідами. Залучаючись в економічні процеси, що відбуваються за участю цих індивідів, він помітно впливає на їхні результати. Дефіцит і недосконалість форм соціального капіталу є одним з основних чинників, що перешкоджають розвитку інтегрованих структур за участю малих сільськогосподарських виробників. Недостатня соціальна активність селян, брак довіри між учасниками інтеграції та в їхніх відносинах із державними інститутами, партнерами з інших галузей призводить до того, що вплив діючих інтегрованих структур (обслуговуючих кооперативів, громадських об'єднань, кластерів) на вирішення проблем малих агровиробників залишається невеликим.

Генерація й активізація соціального капіталу в середовищі суб'єктів малого аграрного виробництва вимагає належного методологічного і фінансового забезпечення. Координація зусиль зацікавлених у відповідному процесі сторін передбачає розроблення певної програми дій, складовими якої є заходи організаційного, просвітницького, економічного характеру. Успішне функціонування інтегрованих структур у свою чергу виступає генератором соціального капіталу, який консолідує селян для вирішення їхніх господарських і соціальних проблем.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

Баланда, А.Л. та Надрага, В.І., 2013. Соціальний капітал підприємства: переваги та ризики прояву. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*, 1, с. 37–41.

Буковинська, М.П., 2013. Проблеми формування соціального капіталу як необхідної економічної складової розвитку корпорацій. *Формування ринкових відносин в Україні*, 3, с. 217–220.

Буркинський, Б.В. та Горячук, В.Ф., 2013. Соціальний капітал: сутність, джерела та структура, оцінка. *Економіка України*, 1, с. 67–81.

Грицаєнко, М.І., 2017. Соціальний капітал у становленні підприємницької мережі аграрної сфери України. *Економіка АПК*, 5, с. 58–64.

Дунська, А.Р. та Жалдак, Г.П., 2014. Соціальний капітал як ресурс інноваційного розвитку підприємств. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*, 3, с. 95–99.

Заяць, Т.А., 2010. Методологічні основи формування соціального капіталу. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Серія: Економіка*, 14, с. 280–289.

Клокар, О.О., 2015. Аналіз складових елементів розвитку соціального капіталу. *Інноваційна економіка*, 1, с. 127–131.

Коулман, Дж., 2001. Капитал социальный и человеческий. *Общественные науки и современность*, 3, с. 122–139.

Лесечко, М.Д. та Сидорчук, О.Г. 2010. *Соціальний капітал: теорія і практика*. Львів: ЛРІДУ НАДУ.

Мазур, Г.Ф. та Шпикуляк, О.Г., 2016. Роль соціального капіталу в інституційній системі регулювання аграрного ринку. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Економіка*, 21 (5), с. 142–145.

Мазур, Г.Ф., 2016. Стимулювання ефективного аграрного виробництва й сталого розвитку сільських територій: роль соціального капіталу. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 4, с. 67–76.

Прес-служба Мінагрополітики. Правове поле розвитку сільськогосподарської кооперації потребує змін, 2017. [online] Доступно: <http://www.minagro.gov.ua/uk/node/23256> [Дата звернення 28 лютого 2018].

Прокопа, І.В. та Беркута, Т.В., 2011. *Господарства населення в сучасному аграрному виробництві і сільському розвитку*. Київ: [б. в.].

Рябоконт, В.П., Шпикуляк, О.Г. та Пехов, В.А., 2015. Соціальний капітал як інституційна детермінанта розвитку сільських територій та аграрного підприємництва. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*, 1, с. 83–93.

Bourdieu, P., 1983. The Forms of Capital. *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood Press.

Fukuyama, F., 2000. Social Capital and Civil Society, *IMF Working Paper*. [online] Available at: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm> [Accessed 28 February 2018].

Portes, A., 1998. Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*, 24, p. 1–24.

Putnam, R.D., 2001. Social Capital: Measurement and Consequences. *Isima: Canadian Journal of Policy Research*, 2, p. 41–51.

Стаття надійшла 30.03.2018.

